

Drugi na sjeveroistočnoj granici talijanske književnosti

TALIJANSKA I SLAVENSKA ISTRA

U 13. stoljeću je Brunetto Latini, Danteov učitelj, mislio da Italija završava Venecijanskim morem nakon kojega slijedi istarsko i *skjavunsko* tlo, “terra istriana” i “Schiavonia” (Latini, 1917: 29). Iz oba kulturološka i civilizacijska horizonta, a nedvojbeno i geografski, Istra je granična pokrajina, te tako s punim pravom živi u hrvatskoj, slovenskoj i talijanskoj kulturi odnosno književnosti. Može se to označiti pluralnom pripadnošću u kojoj se različiti elementi kod svakog istarskog autora na specifičan način prepleću i očituju u njegovu djelu i djelovanju. U prošlosti i sadašnjosti Istre bila je i jest riječ o specifičnom kulturnom sinkretizmu.

Kad se razmatra položaj Istre u kontekstu talijanske kulture, mora se navesti da je Istra granična oblast i talijanske književnosti. Ta pokrajina s pravom, od 1945. godine, ne nalazi mjesta na političkim kartama Italije, ali bi trebala biti ucrtana u njezine kulturološke mape. No, zbog i danas ponegdje prisutnih posljedica vremenâ kada je svakodnevica mijenjala karakteristike u skladu s iscrtavanjem granica pojedinih ‘zona’, trpi kulturna memorija. Tako Istra, nažalost, nije našla mjesta u regionalnom pregledu talijanske književnosti (’80-ih godina projekt talijanskog izdavača “La scuola” iz Brescine ponudio je jedno takvo mapiranje), a često se na nju zaboravlja i u lingvističkom kontekstu kao na prostor gdje je talijanski jezik ravnopravno prisutan s domicilnim hrvatskim odnosno slovenskim. Kulturološki i civilizacijski podaci koji se nerijetko danas u Italiji vezuju za ovu pokrajinu mogli bi se najkraće sažeti u pojmu “egzodus” (evidentna je aluzija na biblijski) koji je snagom svog semantičkog i ponajprije simboličkog efekta trebao obaviti svojevrsnu katarktičku funkciju nakon velike kolektivne traumatske vojnog i političkog poraza i gubitka teritorija nakon Drugog svjetskog rata.

Pojam granice, kako ga shvaćam i uključujem u ovo razmatranje o Istri, svjesno je otvoren i ne želi biti čvrst i fiksiran: on je pokretan u prostoru i promjenljiv u vremenu, kao što su to bile granice u prošlosti Italije, od Latinijevih vremena, preko mletačke dominacije, do 19. stoljetne uspostave ujedinjene Italije u koju ta pokrajina nije bila uključena sve do 1918. odnosno do propasti Austro-Ugarske Monar-

hije, pa onda do 1945, odnosno Londonskog ugovora 1954. koji je sankcionirao nove granice ratificirane tek 1975. Osimskim sporazumima, a zatim do 1992, uspostave granice sa Slovenijom i morske s Hrvatskom te do 2008, kad je ulaskom Slovenije u Europsku uniju nestala granica sa Slovenijom.¹

Ni Italija ni Slavija na prostoru Istre nisu bile kontinuirane, mijenjale su se kulture, jezici, vlasti, ideologije a ostajao je krajolik: upečatljiva crljenica i jedinstvene zelene nijanse vegetacije sjevernog Mediterana na čudesnim brežuljcima koji podsjećaju na Toskanu, uz doline njezinih rijeka, zatim neizbrisive morske vedute koje gotovo beskrajnog obzora na kojem bi se dalekom horizontu za bistrim ledenih dana, kao kakva fatamorgana, znale pojaviti Alpe obasjane suncem, a zatim ponovno utonuti u izmaglicu.

Kulturni slojevi u Istri nerijetko su bivali suprotstavljeni, oprečni, a povijest je prečesto bivala simplificirana da bi mogla biti upamćena. Danas se u Istri piše hrvatski, slovenski i talijanski, spomenici iz rimskih vremena traju pored glagoljaških zapisa i moderno dizajniranih dvojezičnih tabli s nazivima sela, mjesta i gradova. Ono što je autohtono u ovoj pokrajini intenzivno djeluje na doseljeno, ostavlja trag. Istra je znala i zna primiti stranca, no našlo bi se i par iznimki koje potvrđuju pravilo: jedan književni lik, Gustav von Aschenbach koji je ondašnje depresivne Brione zamijenio sjajnom ali i kužnom Venecijom, a drugi stvaran, Irac James Joyce, koji je pobjegao iz burom opustošene ledene zimske Pule nazvavši je Sibirom i sklonio se u Trst i njegove mnogo gostoljubivije gostionice.

ISTARSKI PROTESTANTIZAM U TALIJANSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Protestantizam se najčešće spominje u talijanskoj kulturi i književnosti kao uzrok Tridentinskog koncila i onoga što mu je slijedilo, a to je protureformacija. Povijesne činjenice vezane uz istarski protestantizam

¹ Upravo dok zaključujem ovaj rad otvoreno je pitanje morske granice Hrvatske i Slovenije u Piranskom zaljevu nakon presude Europskog arbitražnog suda.

zabilježene su tako u radovima povjesničara. U 19. stoljeću notirao ih je Tommaso Luciani,² proučavatelj starina, publicist i političar, a u 20. i 21. ponajviše Mijo Mirković i Miroslav Bertoša.

Istarski protestantizam je u talijansku književnost uveo Fulvio Tomizza, rođen u Juricanima, selu zapadne Istre u župi Materada, a koji je proživio svoju spisateljsku mladost i zrelost u gradu Trstu, gdje je prerano preminuo 1999. Sin lokalnog zemljoposjednika, Tomizza pohađa sjemenište u Gorici i talijansku gimnaziju u Koprju. Nakon ispita zrelosti, suprotstavljajući se ocu i obitelji koji napuštaju Istru i optiraju za Trst, odlazi na studij romanistike i dramaturgije u Beograd, prekida ga već 1954. i dolazi u Ljubljanu, gdje surađuje u kazalištu i u filmskom studiju. Tu nastaje njegovo prvo dramsko djelo, rustikalna tragedija na Krasu *Vera Verk*, tiskana u Italiji tek posthumno. Od 1955. živi u Trstu, gdje radi na lokalnoj radio-stanici. Nakon romana *Materada* (1960), teškoće odrastanja, promjene i podjele koje su donosile granice prisutne su i u sljedeća dva romana koja zajedno s *Materadom* izlaze u *Istarskoj trilogiji* (*Trilogia istriana*, 1967), a vrhunac dostižu u romanu *Bolji život* (*La miglior vita*, 1977), gdje se u povijesnoj perspektivi cijelog stoljeća, kroz župnikovu kroniku u istarskom selu očituje neminovnost suživota talijanskog i hrvatskog istarskog ruralnog stanovništva. Za taj je roman Tomizza dobio najprestižniju talijansku književnu nagradu Strega. Tema Trsta, multikulturalnog grada s granicom "za leđima" prisutna je u njegovom opusu od romana *Miriamin grad* (*La città di Miriam*, 1972), gdje židovska zajednica u idealnom smislu ublažava povijesne tenzije talijansko-slavenskih opreka, dok u *Prijateljstvu* (*L'amicizia*, 1980), *Mladencima iz ulice Rossetti* (*Gli sposi di via Rossetti*, 1986) i *Franziski* (1997) odabire likove iz zajednice tršćanskih ili kraških Slovenaca u multikulturalnim gradskim, nerijetko ekstremnim situacijama. Promjene u političkoj i ideološkoj klimi oko granice nakon uspostave diplomatskih odnosa između dviju zemalja, Italije i Jugoslavije, 1965. godine pogoduju i fizičkom povratku nekadašnjeg prognanika, koji se početkom '70-ih

vraća u rodni zaselak i provodi ondje autentična i stvaralačka spisateljska razdoblja. O tome Tomizza hrabro progovara u proznoj zbirci *Kamo se vratiti* (*Dove tornare*, 1974), *Marijina himba* (*La finzione di Maria*, 1981), *Zlo dolazi sa sjevera. Roman o biskupu Vergeriju* (*Il male viene dal Nord. Il romanzo del vescovo Vergerio*, 1984), *Kad je Bog napustio crkvu* (*Quando Dio uscì di chiesa*, 1987), *Mletačka nasljednica* (*L'ereditiera veneziana*, 1989), *Ukrižani bjegovi* (*Fughe incrociate*, 1990) i *Opat Roys i neizreciva činjenica* (*L'abate Roys e il fatto inominabile*, 1994) su biografsko-povijesni romani, dok su kraći oblici, na granici fantastičnog i oniričkog okupljeni u *Obrnutom tornju* (*La torre capovolta*, 1971) i u posljednjoj knjizi objavljenoj za života, *U jasnoj noći* (*Nel chiaro della notte*, 1999). Tomizza je pisao i za djecu, a djela su mu prevedena na brojne svjetske jezike. Posthumno je objavljen njegov roman *Dalmatinski san* (*Il sogno dalmata*, 2000) čija je radnja smještena u Dalmaciju koncem '80-ih godina prošlog stoljeća. Od 2000. godine se u svibnju u Umagu, Koprju i Trstu održavaju Susreti uz granicu, odnosno Forum Tomizza posvećen djelu i svjetonazoru ovoga pisca.

Nakon velikog uspjeha romana *Materada*³ koji je u talijanskoj kulturi napokon progovorio o Istri bez mržnje zbog gubitka teritorija nakon 1945. a time i o istarskom životu i suživotu – podršku da nastavi s radom kao profesionalni pisac pružila mu je njegova tršćanska obitelj, supruga Laura, kći prosvijećenog i laiciziranog Židova, muzikologa Vita Levija i katolkinje porijeklom iz Rijeke Giorgie Giurel. Uz trajno zanimanje za Istru, njezinu povijest shvaćenu kao prepletanje prošlosti i njemu suvremene zbilje, Tomizza je razvio liniju autobiografsko-oniričkih djela. Povijesna linija njegove proze trajno je obilježena zanimanjem za prošlost Istre kao mikrokozmosa u kojem su se prepletale različitosti, spajalo autohtono s novim a suživot je bio aksiom svakidašnjeg života.

Za kulturni i znanstveni doprinos romana *Zlo dolazi sa sjevera. Roman o biskupu Vergeriju* (*Il male viene dal Nord. Il romanzo del vescovo Vergerio*) objavljenog 1984. godine Tomizzi je dodijeljen počasni doktorat Sveučilišta u Trstu.⁴ Petar Pavao Vergerije Mlađi (Pietro Paolo Vergerio il Giovane) rođen je u Koprju 1498. u plemićkoj obitelji. Studirao je građansko i crkveno pravo u Padovi i neko vrijeme djelovao kao sudac u Mlecima gdje se oženio, a zaređio se nakon što je postao udovac. Putujući Europom od Beča do Njemačke i Poljske na istoku kao papski legat upoznao je reformacijski pokret, pa i samog Luthera u Wittenbergu, a nakon što je iz znatizelje

² Luciani je bio proučavatelj starina, publicist i političar (Labin, 7. III. 1818–Venecija, 9. III. 1894). Kućni mu je učitelj bio Antonio Lorenzini a u stručnom radu bio je autodidakt. Preselio se u Firenzu i u tijeku posljednjeg preporodnog rata 1866. vodio pregovore o iskrcavanju talijanske vojske u Istri i pripojenju Istre Italiji. U studenom iste godine nastanio se u Veneciji, gdje nastavlja djelovati u tajnim krugovima istarskih iseljenika koji djeluju protiv Austrije. Važan je njegov stručni doprinos prepoznavanju i definiranju gradinskih naselja Istre. Pisao je o M. Vlačiću Iliriku (1869), o izvorima za istarsku povijest u mletačkim arhivima (1873), o istarskim dijalektima (1876), o dokumentima o prodaji Pazinske knežije (1876–1877). Napisao je sljedeća djela: *L'Istria. Schizzo storico etnografico* (Istra. Povijesno etnografska skica, 1866), *Notizie e documenti per la conoscenza delle cose istriane* (*Novosti i dokumenti za upoznavanje istarskih činjenica*, 1873–74), *Albana, studi storico-etnografici* (Labin, povijesno-etnografske studije, 1879) i *Tradizioni popolari albonesi* (Labinske pučka baština, 1892).

³ Toponim je na talijanskom jeziku napisan s udvostručnim *t*, *Matterada*, a Materada je hrvatski, istarski, ali istodobno i dijalektalni toponim. Zanimljivo je da se Tomizza odlučio za potonju varijantu uzevši je za naslov svog spisateljskog prvijenca objavljenog u Milanu kod poznatog izdavača Mondadori.

⁴ Nažalost, u Arhivu Sveučilišta u Trstu ne postoji zapis o njegovoj besjedi održanoj tom prigodom.

počeo čitati reformatorska djela postupno je prihvatio i njihovo učenje i približio se protestantima. Kritičan prema nedostojnom ponašanju ondašnjeg klera, denunciran je i klevetan, ali unatoč svemu oslobođen. Nastavio je djelovati s bratom Giovannijem Battistom (1497–1548), pulskim biskupom sve do 1549. kad je osjetio da mora napustiti Istru zbog opasnosti po vlastiti život. Sklonio se u Švicarsku, u kanton Graubünden, zatim u gradove Basel, Bern i Zürich. Od 1553. je u Njemačkoj, u Tübingenu, gdje za vojvodu od Württemberga obavlja važne poslove i sudjeluje u tiskanju djela u protestantskom duhu, gdje je umro 1565.

Tomizza je obavio iscrpna istraživanja u europskim arhivima i knjižnicama o Vergerijevoj osobi i njegovim djelima, a privukla ga je povijesna analogija s golemim promjenama do kojih je došlo u Europi u 16. stoljeću s onima kojima je bio svjedok, nakon Drugog svjetskog rata, kada je njegova obitelj pretrpjela nezaslužene nepravde. Humanizam iz kojeg je Tomizza sagledavao i daleku i blisku prošlost bio je tijesno povezan s njegovim iskonskim kršćanstvom koje je “moglo (čak moralo) prihvatiti izazov traženja pravde za sve, potrebu razumijevanja slabijih i odbačenih” (Maroević 2001: 87).

Za Vergerija mlađeg Tomizza je prvi put čuo oko 1950. u Kopru, gdje je pohađao gimnaziju, i to u kontekstu šesnaestostoljetnog otpora Rimu kao simbolu crkvene hijerarhije koji se u to vrijeme dovodi u izravnu vezu s potrebom da se dokaže samosvojnost istarskog duhovnog a time i prostornog svijeta, njegovu odvojenost od italskog tla. Pročitao je članak u lokalnom listu *La nostra lotta (Naša borba)* u kojem se Vergerija mlađeg⁵ povezivalo sa slovenskom kulturom zato što je u egzilu u Njemačkoj surađivao s Primožem Trubarom, pomagao mu pri pripremi za tisak prvih knjiga na slovenskom jeziku i pritom shvatio problem izdvojenosti odnosno problem političkog, duhovnog i vjerskog alteriteta u odnosu na većinu. Još od ranog dječastva i prve mladosti taj je problem ostao prisutan u piščevu imaginariju. Zanimljivo je da je granica, u ovom slučaju vremenska, implicitno utisnuta i u samu strukturu romana: on se dijeli na autobiografski dio, čija se radnja zbiva u modernom dobu, 20. stoljeću, i povijesni šesnaestostoljetni dio, koji svjedoči o prostorima autonomije i samoodređenja proizašlih iz misaone prakse, različite od dogme. To je svjedočenje o vjerskoj granici koja je odvajala Trst i Furlaniju od Istre, opstaloj unatoč postupcima *damnatio memoriae* što su ih kasnije aktivirale protureformacija i historiografija proizašle iz njezinog konteksta.⁶

⁵ Humanist i pedagog Petar Pavle Vergerije stariji (Kopar, 1370–Budimpešta, 1444) bio je izdanak iste obitelji a Petar Pavao mlađi dobio je ime po njemu.

⁶ O kompleksnom problemu *damnatio memoriae* usp. Andreas Pesch 1995. *De perduellione, crimine maiestatis et memoria damnata*. Aachen, Verlag Shaker, 1995.

No, što je potaknulo pisca – koji je već bio napisao jedan povijesni, ali u cijelosti fikcionalan⁷ roman, *Bolji život* – na sedam godina dugo istraživanje i pisanje biografskog romana, kakav je zapravo *Zlo dolazi sa sjevera?* I u kojoj mjeri taj roman, kalem *sui generis* autobiografskog i biografskog, svjedoči o kontinuitetu autorova dotadašnjeg pripovijedanja i biografskog pisanja koje se u njemu ostvaruje?

Nije to, naravno, bio jedinstven slučaj: u talijanskoj književnosti koncem 20. stoljeća prisustvo povijesnih ličnosti u biografskim i metabiografskim romanima vrlo je česta. Prema teoriji američko-kanadskog profesora Ire Brucea Nadela, biografske romane pišu pisci potaknuti osobnim (idealizacija, revizija, odbacivanje) ili umjetničkim razlozima (izravan ili neizravan utjecaj na njegovo stvaranje) a kadšto i obama, no poticaj može biti i odbacivanje očinske figure koja im je teret, koje se treba osloboditi (Nadel 1984: 119). U Tomizzinom slučaju može se reći da je presudan bio spoj nekoliko elemenata: osobni poticaj, događaj iz mladosti, susret s povijesnim likom u povijesnom kontekstu koji je imao stanovite analogije sa zbivanjima nakon 1945. te elaboracija kompleksa krivnje spram oca, tema prisutna u romanu *Stablo snova (L'albero dei sogni)*, 1969). Osobni razlozi, uz povijesne i, nedvojbeno, geografske, odredili su autorov izbor. U knjizi razgovora s Riccardom Ferranteom Tomizza je to objasnio ovako:

Pročitao sam jednu knjigu koja mi ja bila jako važna: *Montailou*, a napisao ju je francuski autor Le Roy Ladurie. U njoj sam pronašao temeljno učenje povijesnog časopisa “Annales”. [...] Zanimala me ta veza sa sociologijom i s antropologijom. Otkrio sam priče koje su mi se činile zanimljivima, poput one Marie Janis a zatim i Vergerijeve. Učinilo mi se da dopunjuju moj svijet, ono što sam već bio opisao. Bile su anticipacija, prethodnica koja je bila vrlo poticajna. Pritom nisam nikada imao namjeru da od njih stvaram remek djela, da ih prikazujem kao svoje novo djelo, sa svim mojim stilskim odabirima, senzibilnošću. To je bio jedan govor, jedno pripovjedačko ishodište, a zatim je slijedio moj način pripovijedanja. (Tomizza 1992: 85)

Pisac je djelovao kao aed, pjevač priča iz prošlih vremena koji je izražavao duh zajednice, i istodobno kao samosvjestan i priznat autor talijanske književnosti, osjetljiv za psihologiju modernih i suvremenih likova, zašao na teren povijesti zato što je mislio da će ondje naći korijen onoga što je definirao kao “naše postojanje kao ljudi sa sela, ljudi s granice i koloniziranih ljudi” (*isto*).

⁷ Na samom početku autor piše: “Likovi ovog romana nastali su kao plod stvaralačke mašte, pa je svaka moguća sličnost sa stvarnim osobama posve slučajna” (Tomizza, 1980, str. 22). Crkvenjak Martin Kružić iz sela Radovani u Bujštini završava svoje zapise 15. srpnja 1974. (*isto*, str. 279).

Zlo dolazi sa sjevera je i autobiografski i biografski i povijesni, točnije metapovijesni roman. U prvom je dijelu protagonist gimnazijalac iz kontinentalne Istre sa stanom u koparskom sjemeništu '50-ih godina 20. stoljeća, a u drugom Kopranin koji postaje biskup te se nakon brojnih putovanja diljem Europe obraća u luteranca i zauvijek napušta zavičaj. Nije pribrojan bogatom nizu povijesnih romana koji su u talijanskoj književnosti nakon 1980. slijedili planetarnom uspjehu *Imena ruže*, definiranom i kao "profesorski", a ne samo povijesni, a ne spominje ga ni Alessandro Iovinelli u opsežnoj studiji o metabiografijama u talijanskoj književnosti. Zanimljivo je da se u Tomizzinom romanu nalazi i kratak spomen na *Zaručnike*, prvi moderni roman talijanske književnosti, također povijesni, koji je usput riješio i jezično pitanje u modernoj kulturi preporodne Italije, pred njezino političko ujedinjenje 1861.⁸

Prema kojim se karakteristikama *Zlo dolazi sa sjevera* može uključiti u niz biografskih romana? Protagonist oko kojeg se gradi cjelokupna naracija je poznata povijesna ličnost, ali tek usputno i površno razmatran u djelima protestantskih autora, dok su ga s druge strane katolički povjesničari nastojali zaobići ili isključiti iz svojih rasprava. Nitko se prije Tomizze nije poduhvatio zadaće da isprati njegov kompleksni životni put. Naravno, Vergerije se spominje u važnim djelima posvećenima talijanskim reformatorima koja, bez iznimke, Tomizza citira u svojoj iscrpnoj *Bibliografskoj bilješci* (ZS 2: 191–200). Među njima je osobito značajno dvotomno djelo Mije Mirkovića *Matija Vlačić Ilirik* tiskano 1980. u vrijednoj ediciji "Istra kroz stoljeća", koje je svojom impostacijom zasigurno ostavilo traga na Tomizzine odabire. Mirković je naime smatrao da je *genius loci* utjecao na Vlačićev karakter: vjernost, upornost u borbi za ideju i težnja za duhovnom nezavisnošću ohrabрили su tog Labinjana da prihvati i podnese najveća odricanja. Vergerijev je karakter, međutim, bio gotovo oprečan. Tako je Kopranin "jednog hladnog dana, 6. studenoga 1535. stigao u Wittenberg da se sastane s Lutherom [...] sa svojom pratnjom u raskošnoj povorci od dvadeset jednog konja i jednog magarca, odsjeo u kneževu dvoru i molio diplomatskim postupkom Luthera da dođe sutradan na sastanak s njime" (Mirković 1980: 82).⁹

⁸ U epizodi u kojoj Vergerije ispovijeda markiza Georga od Brandenburga sklonog luteranstvu "pretekao je tako za tri stoljeća jedan slavni prizor iz *Zaručnika*" (ZS 1: 136). U svojim biografsko-povijesnim djelima pripovjedač često uspostavlja analogije s epizodama iz Manzonijevog povijesnog romana.

⁹ Kako su Luther s jedne, a Vergerije s druge strane vidjeli i opisali taj sastanak navodi Mirković (1980: 122–3). I Vlačić i Vergerije zajedno će, nažalost neuspješno, nastojati ublažiti presude Inkvizicije protiv fra Balda Lupetine. Vjerojatno je to razlog zbog kojeg je Vlačić svoj rad *O izrazu ili o riječi vjere* u drugom, proširenom i prerađenom izdanju 1955. pod naslovom *O riječi i sadržaju vjere* objavio s posvetom Vergeriju (Mirković 1980: 110).

Da je Vergerije bio tašt i uživao u vlastitoj ulozi nezamjenjivog, donekle i megalomanskog izaslanika visoka stasa, otmjena držanja i govorničkog dara (a sve je to nedostajalo Vlačiću) navodi autor pionirskog djela o talijanskim reformatorima (Comba II 1895–1897: 444–445).

Ono što je za biografa i romanopisca Tomizza bilo presudno pri odabiru teme jest činjenica da je Vergerije bio prvi intelektualac koji je imao jasnu svijest o svom identitetu čovjeka s granice, grada Kopra i zaselaka u njegovoj bližjoj okolici, koji su graničili s golemim austrijskim carstvom, i tu svijest izrazio jednostavnom rečenicom da je rođen na njemačkoj granici, zapravo na granici romanskog svijeta s germanskim Carstvom. Već od prve knjige problematika ljudi s granice bila je predmetom piščeva interesa, njegovi su likovi u prethodnim romanima bili žrtvom graničnih situacija svjedočeći o hibridnosti, povijesnim i geopolitičkim mijenama svoga zavičaja. Sedam godina istraživanja i predanog rada na ovom romanu može se usporediti s osam godina adolescencije i mladosti (ZS 1: 12) koje je autodijegetski pripovjedač prvog, autobiografskog dijela knjige '50-ih godina proveo u Kopru, gradu iz kojeg su potekle brojne znamenite ličnosti u različitim epohama, poput slikara Carpaccia, Vergerija Starijeg, pjesnika Muzija kojeg citira Manzoni, ekonomista i poligrafa Gian Rinalda Carlija, liječnika Santorija koji je izumio toplomjer, grofa Capodistrie i, na posljetku, talijanskog heroja Prvog svjetskog rata Nazaria Saura (ZS 1: 13–14).

Naslovu *Zlo dolazi sa sjevera* pridružen je posve eksplicitan podnaslov *Roman o biskupu Vergeriju*, a prvo izdanje knjige broji ukupno 489, kojima slijedi bibliografska bilješka na još devet gustih stranica. Taj bi se naslov mogao promatrati i s ironijskog aspekta, jer se u Vergerijevoj biografiji očituje da on porijeklom bio zapravo s juga a ne sa sjevera, no naslovna je sintagma zapravo navod Jahvinih riječi iz *Biblije* (*Jeremija* I, 14): "Omne malum a Septemtrione", u prijevodu: "sa sjevera buknuće zlo / protiv svih stanovnika ove zemlje" (*Biblija* 1968: 272). Motto romana je rečenica iz studije američkog istraživača Frederica C. Churcha *Talijanski reformatori (I riformatori italiani)* koja tematizira porijeklo, ljude i ideje vezane za protestantizam u Italiji, koja glasi: "Pravi nasljednik Luthera, s polemičkoga gledišta, koji je po svom djelovanju suparnik Francuzu Calvinu i Španjolcu Laínezu, bio je Talijan Vergerije" (ZS 1: 7).

Struktura romana je složena, nakon svojevrsnog prologa odnosno *flash forward* uvodnog poglavlja "Četiri stotine godina poslije" (ZS 1: 11–68) slijedi tripartitna podjela, prvi i drugi dio obuhvaćaju svaki po pet poglavlja, treći šest i na kraju – epilog. Pojedine epizode posjeduju dramaturške elemente. Prvi, autobiografski dio odnosi se na vremenski raspon od prve polovice '50-ih do sredine '70-ih godina 20. stoljeća. U Kopru, "tome oholom i zatvorenom gradu, koji je brojio desetak tisuća stanovnika i bio privlačan ali nikada simpatičan, proživio sam osam dugih godina

dječastva i mladosti” (ZS 1: 14). I na koncu toga dijela: “Moralo je proći više od dvadeset godina prije nego što sam se opet počeo zanimati za Vergerija” (ZS 1: 67). Vremenske i prostorne koordinate odgovaraju autorovoj dobi u vremenu nastanka romana i njegovoj snažnoj, gotovo mazohističkoj želji da osvijetli karakter koparskog biskupa zato što se poklapao s “neželjenim modelom njegovih [pripovjedačevih] najgorih osobina” (ZS 1: 67) kad je koparski maturant porijeklom iz ruralne zapadne Istre pročitao u novinama nepotpisan članak o biskupu Vergeriju, Talijanu, svojevrsnom odmetniku kojemu je u ono vrijeme upravo zbog toga bila posvećena pažnja. Prolepa je zapravo bila prva analepsa, pripovjedač otkriva činjenice, usvaja ih i elaborira i vraća im se dva desetljeća kasnije, a sve se to u odnosu na vrijeme Vergerijeva života, druge analepse, zbiva četiri stoljeća kasnije.

Vergerije, čovjek porijeklom s hibridnog tla, rođen na granici, pored talijanskog i latinskog govorio je i jezik Slavena toga kraja. Stoga mletačkom duždu predlaže misiju u Carigrad zato što “zna slavenski jezik” (ZS 1: 99, kurziv autorov), što bi mu koristilo i na putu i na kasnijim pregovorima s Turcima! Do misije nije došlo a Vergerije je kao papski nuncij dospio u Beč, gdje mu je porijeklo s granice ponovno donosilo prednosti. U navedenom razgovoru s Ferranteom Tomizza je to objasnio i ponovno povukao paralelu sa samim sobom: “Zbog toga se [Vergerije] osjeća kao kod kuće u Beču i drugačiji je od svojih talijanskih kolega. U njemu je prisutna snažna žudnja za pomirenjem između dva suprotstavljena svijeta, kojima on jednako pripada. A to je upravo i moja težnja” (Tomizza 1992: 86).

Posebnost romana *Zlo dolazi sa sjevera* je u autorovom oslanjanju na autentične arhivske dokumente iz XVI. stoljeća. Iz njih je crpio podatke ne samo za rekonstrukciju protagonistovih nominacija, putovanja, komunikacija, optužbi, obrana i invektiva, nego i za upravni govor pojedinih likova, u stanovitom smislu dvojnika povijesnih osoba. Tomizzini likovi naime izgovaraju doslovne citate¹⁰ iz pisanih doku-

¹⁰ Tomizza je prvi put primijenio takav postupak, izravne navode iz arhivskih dokumenata o sudskom procesu naslovljenom “Hinjenje svetosti” koji je 1662. vodila sveta inkvizicija, a on ga otkrio u Mletačkom Državnom arhivu, u romanu *Marijina himba* (*La finzione di Maria*, 1981). Radilo se o procesu Mariji Janis i svećeniku Moraliju iz okolice Bergama koji su tvrdili da je Maria punih per godina živjela samo od hostija. Jezični aspekt toga djela iscrpno je analizirala Adriana Da Rin (2002). Anna Jacobson Schutte, američka prevoditeljica toga romana, i sama povjesničarka, ponovno je pregledala i usporedila arhivske spise i potvrdila da ih je pisac vjerno prenio: “kada je pretpostavljao kako su se neke činjenice dogodile ili razvile, koristio je kondicional ili konjunktiv, hipotetske oznake ili upitnike ukazujući tako na mogućnosti” (Jacobson Schutte 2014: 318). Premda književni kritičari (Paccagnini, Giovanardi) nisu prihvatili Tomizzin izbor, a neki su sveučilišni istraživači bili ljubomorni na njegova otkrića (Tomizza 1992: 88), renomirani talijanski povjesničari, Luigi Firpo, Franco Venturi, Giorgio Spini i drugi, laskavo su ocijenili ova Tomizzina djela.

menata do kojih je autor došao istraživanjem u dva-desetak europskih knjižnica i arhiva, od Kopra i Rovinja do Stuttgarta i Tübingena, od Trsta i Venecije do Beča, Züricha, Freiburga, Berna, Basela, Chura. No, kako je djelo žanrovski svrstao u roman a ne u historiografski znanstveni ili stručni tekst, izvori nisu označeni bilješkama na dnu stranice, izvori i bibliografija navedeni su *in extenso* na kraju knjige. Tim je postupkom uspostavio distancu spram vremena u kojem se zbivala radnja i na jedinstven način rekreirao atmosferu 16. stoljeća, ali je tom narativnom meta-lepsom, stalnom prisutnošću kroničara, otežao čitanje modernom čitatelju, posebno onome koji ne poznaje talijansku književnost do 16. stoljeća, a neki su ga kritičari optužili da je koristio tzv. notarski jezik, jer je prenosio upravni govor onako kako su ga zapisali sudski notari.

O mladom Vergeriju iz početnih poglavlja doznaje se prema izravnim svjedočanstvima suvremenika da je bio “plemenita osoba i spretna i obdarena sjajnim umom” (ZS 1: 86)¹¹ pa je kao takav imenovan tajnikom pape Klementa VII. Čitatelj se prvi put susreće s njegovim riječima upućenima mletačkom duždu i starcima iz Vijeća deseterice:

Ja moram za dva dana otići na dvor: što mogu onamo odnijeti? Ove vaše lijepe riječi? Samo riječi? Zar se jedanput ne bi moralo krenuti naprijed? Ja sam podanik i sluga ove Država [Mletaka], a primljen sam u službu Njegove svetosti [pape] i zbog toga je možda prikladno, iako sam malen čovjek, da se započne neko dobro djelo. Recite mi, gospodo, što biste željeli da učini Njegova svetost. Recite to meni, svome sluzi, pa ćemo tako načas prestati da o svemu izmjenjujemo samo riječi. (ZS 1: 85)¹²

Nesvakidašnji crkveni diplomat Vergerije je, kako potvrđuje Tomizza, nastojao ublažiti podjele, a ne ih zaoštravati. I to je bila posljedica njegova porijekla s granice, on je o tome imao jaku moralnu svijest i duhovnu težnju da to ostvari (Tomizza 1992: 86). Rođen 1498. u Kopru u glasovitoj obitelji, studirao je u Padovi civilno, a kasnije i crkveno pravo, bio odvjetnik u Mlecima gdje se oženio, upoznao Pietra Aretina,¹³ Giovannija Della Casu, Girolama Muzija, Pietra Bema i mnoge druge suvremenike, da bi se nakon ženine smrti zaredio i postao visoki crkveni dostojanstvenik, naslijedivši na tom mjestu brata Aurelija, te je otrovan i umro u 41. godini. U Beč, taj “živahan

¹¹ Navode iz romana *Zlo dolazi sa sjevera* 1 i 2 (prvi i drugi tom) u prijevodu Mate Marasa označavam kraticama ZS 1 i ZS 2.

¹² Premda autor nije eksplicitno naveo, kao na primjer u knjizi *Kada je bog napustio crkvu* (Tomizza 1987: 11) da su sve rečenice u navodnicima preuzete iz rukopisa, u originalu se čita doslovan tekst rukopisa sa svim grafičkim, fonološkim, morfološkim i sintaktičkim obilježjima 16-stoljetnog zapisa. Prevoditelj Mate Maras se opredijelio za rješenje da ne arhaizira Vergerijev govor, premda ga stavlja u navodnike.

¹³ U romanu se citiraju pisma koja su mu bila upućena, npr. ZS 1: 8.

grad što osjeća strogoću Sjevera i nedokučivost Istoka” (ZS 1: 89) dolazi 1533. kao privilegirani izaslanik. Savjestan i povučen, trpi zbog neredovitih prihoda, osobito kada se dvor preseli u Prag, no istodobno je poduzetan i neustrašiv, smiruje cara Ferdinanda kojemu stalno stižu nove vijesti o protestantskim pobunama u Njemačkoj, Švicarskoj pa i u Češkoj, pobunama koje su smatrane krivovjermem i dijelom “prostačkog pokreta”:

Protestantska fronta odgovarala je približno onome što danas [u prvoj polovici '80-ih] na Zapadu predstavlja komunistički pokret, pa ako je netko bio luteran, odmah je nailazio na držanje kakvo se u najkonzervativnijim krugovima obično zauzima prema ljevičaru, bez obzira na to je li umjeren, disident ili samo nacionalist (osim što mu se k tome predbacuje nestalnost, protuslovlja, prepuštanje onom načinu života koji toliko kudi). (ZS 1: 101)

Protestante Vergerije u to vrijeme smatra odmetnicima, opsjednutima, nakaznim dušama ili, po istarsku, “prokletnicima i ‘jarcima”, a cijelu Njemačku opisuje kao “nastrani narod” (*isto*) u čijoj će zemlji, dakle, na sjeveru kako stoji i u Knjizi, buknuti zlo, a ta će se ‘kuga’ kasnije proširiti do Trsta, obalnog gradića Pirana i na kontinentalnu Istru.

Izaslanik je zatim poslan na put u njemačke gradove kako bi istražio hoće li luteranci pristati sudjelovati na koncilu, za koji se tada utvrdilo da ga je najprikladnije održati u Trentu, carskom gradu na granici s Italijom. Kad nakon dugog puta Vergerije 1535. stigne u Wittenberg znatizeljan je da vidi kako se tamo slavi dan Gospodnji odmah opaža da u kapeli nema nijedne svete slike i da se ondje nalaze samo oltar, klupe i orgulje:

Ono malo njemačkoga što ga poznaje omogućuje Vergeriju da zapazi kako između poslanice i evanđelja “sav narod onim strašnim njemačkim glasovima više koliko ga grlo nosi na svome pučkom jeziku neke izopačene kletve i nečasne grdnje što ih je u rimama sastavio brat Martin protiv Rimske crkve i onih koji njom upravljaju, te protiv onih koji ustraju u njezinoj poslušnosti.” (ZS 1: 143)

U prvi mah mu se čini da je ‘bratu Martinu’ pomogao nekakav zloduh, no nakon dulje rasprave o koncilu, Luther neočekivano pristaje: “doći ću na koncil, i neka izgubim glavu ako ne budem branio svoje mišljenje protiv cijeloga svijeta!” (ZS 1: 147). Već ta Vergerijeva misija navodi kuriju na oprez, pa mu biva dodijeljena periferna i nevažna biskupija u zabačenom Modrušu, “u onoj Hrvatskoj koja se u izvještajima [...] spominje samo po gomilanju turskih trupa i njihovim odmazdama” (ZS 1: 152). Ipak, tri mjeseca kasnije Petar Pavle dobiva dijecezu svog rodnog grada Kopra, no ni to ne zadovoljava njegove tadašnje ambicije. On nastavlja svoja putovanja, ovoga puta u Francusku, a nakon povratka u zavičaj, svjestan promjene i novog reda vrijednosti pod izravnim utjecajem evanđelja, otpočinje svojevrsnu osobnu reformu dijeceze propovijedajući jednostavnim rječnikom,

navodeći sve češće odlomke iz Svetog pisma, i posvećuje se s marom pisanju svojih radova.¹⁴ Godine 1544. započinju istrage o navodnoj luteranskoj propagandi u Istri, no Vergerije se ne odaziva pozivu da dođe na saslušanje pred Svetog Oca, nego odlazi u Ferraru, Bresciu i Mantovu da bi se konačno 22. siječnja 1546. pojavio na koncilu u Trentu, odakle se pod pritiskom crkvenih velikodostojnika morao povući u Rivu na jezeru Garda. Pred sud u Mlecima dolazi 5. lipnja 1546, ali se tom prilikom ne želi sam braniti. Obrana napisana na latinskom jeziku pobila je u cijelosti čak 34 optužbe, pri čemu je saslušano 120 svjedoka. No, kad je nakon toga čuo da ga po Istri usred noći traže ljudi s bakljama, on napušta Mletačku Republiku i prelazi u Lombardiju.

Treći dio romana posvećen je Vergerijevom progonstvu u Švicarskoj nakon 1549. godine, gdje boravi i propovijeda najprije u evangeliziranim malim mjestima i gradu Churu retoromanskog kantona Graubünden. Kasnije prelazi u grad Basel na njemačkoj granici, gdje piše svoja satirička djela i povezuje se s Matijom Vlačićem Ilirikom i Jeanom Calvinom u Ženevi, a potom odlazi u veći i kulturno življi Zürich. Vlačić svoje veze s Vergerijem spominje u knjižici *Protiv izvatka Leipziškog interima ili protiv malog interima* tiskanoj u Magdeburgu 1549.:

Nedavno sam primio pismo od g. Petra Pavla Vergerija, biskupa u Koprju, koje je mjesto udaljeno 10 milja od našega grada (tj. Labina), a 3 ili 4 (stare) milje od Trsta. On je bio prije nekih 12 godina papin legat u Wittenbergu, a sad ga papa već pet godina progoni, dapače ga je prokleo i protjerao zbog toga što je svoje crkve (u Istri) ispravno poučavao u kršćanskoj nauci. Sad je u Grizonima u talijanskim brdima oko dva dana puta od Milana i tamo piše i štampa (stvari) protiv pape. Poslao mi je također jednu od svojih knjiga u kojoj opisuje kako su papini izaslanici u Koprju poslije njegova protjerivanja bjesnili kao vragovi i bili okrutni u progonima. On mi također piše da više voli biti siromah u kući božjoj, nego bogat u domovima bezbožnika. (Mirković 1980: 204)

Već u prvom dijelu romana bio je spomenut mladi slovenski svećenik Primož Trubar kojem je tršćanski biskup Bonomo, Vergerijev prijatelj, dopuštao “da na svom jeziku propovijeda slovenskim kršćanima u gradu” (ZS 1: 157). U trećem dijelu, u poglavlju *Njemački knez* koje se odvija u “maloj Padovi” (ZS 2: 74) odnosno sveučilišnom gradiću Tübingenu Vergerije susreće u to vrijeme prognanika Trubara koji je “svom narodu ponudio prvu knjigu tiskanu na materinskom jeziku, također pod naslovom *Catechismus*” (*isto*). Za prijevod *Evanđelja po Mateju* Vergerije predlaže latinska slova umjesto glagoljice i ćirilice koju će kasnije definitivno prihvatiti i hrvatski

¹⁴ U Mlecima su 1542. objavljena njegova djela *De unitate et pace Ecclesiae* i korespondencija s Aretinom, Bombom, Vittorinom Colonnom, Margheritom od Navarre i Ottonellom Vidom u *Lettere volgari di diversi huomini et eccellentissimi ingegni scritte in diverse materie*, u izdanju Paola Manuzija.

autori: to je bila vrlo značajna odluka za orijentaciju tih dviju kultura. Osim osiguranja potrebnih sredstava, Istranin će se brinuti o izboru protestantskih prijevoda u koje se valja ugledati, prije svega u Lutherovu Bibliju.¹⁵

Vergerije je nadživio Tridentinski koncil zaključen 1563. i umro dvije godine kasnije u Tübingenu. Njegov odlazak s ovoga svijeta su, razumljivo, različito interpretirali njegovi neprijatelji i oni koji su mu bili skloni, dok prasinovac Lodovico o tome piše

[...] da je umro u vedru raspoloženju, dok mu je pomagao Primož Trubar 'koji mu je kao zemljak pružao duhovnu okrepu do posljednjeg daha da se vine do cilja kojemu je težio: do vječnog života'. Čudnovata sudbina koja je ponovno združila dvojicu prognanika, određivši da se pomire na samrtnoj postelji, poslije četiri stoljeća utjecat će da se slavenskom reformatoru pripiše staza na kojoj je Koprani otvorio oči prema svjetlosti, te da Vergeriju, kao za naknadu, tek Trubarov narod podigne spomenik. (ZS 2: 176)

Sahranjen je u kanoničkoj crkvi svetog Ivana, a u nadgrobnom je govoru njegova preobrazba bila uspoređena s onom Pavla apostola. Na kraju završnog poglavlja romana o Vergeriju, *Kraj jednog čovjeka*, čiji se naslov može pročitati i kao nastavak posljednje rečenice iz romana *Bolji život* "nisam znao da svijet umire smrću svakoga čovjeka" (Tomizza, 1980: 280), pripovjedač se vraća u 20. stoljeće i opisuje svoj posjet grobu tog izuzetnog Istranina kojeg je osjećao kao vlastitog dalekog pretka, jer je slijedio "milosrđe prema bližnjemu, javnu pravdu, strpljivost u nevoljama, svetost puta, dobročinstva, ljubav" (ZS 2, str. 58). Evo tog opisa:

U kutu lijevo do glavnog oltara prignuh se da odgo-netnem natpis na jednoj koja mi je privukla pogled. Čitanje mi je spriječio polumrak, a još više dva reda stolica opletenih slamom koje mi nisu dopustile da se primaknem bliže: iza mojih leđa, visoko gore jedan se učenik vježbao na orguljama, a učitelj ga je ispravljao. Pomaknuh pomnjivo jedan niz stolica, zatim drugi; i zapalih šibicu da osvjetlim prostor. Bile su to kretnje koje se prave na obiteljskom grobu.¹⁶ (ZS 2, str. 176)

No, to nipošto ne znači da autor Vergerija nije podvrgnuo kritici! U njemu je nakon teških godina izgnanstva i poslije odbacivanja biskupske tijare došlo do prevlasti svojevrstnog fanatizma, rodila se ideja da je idolatrija veći grijeh od ubojstva (ZS 2: 62). Tu činjenicu skromno, sve do posljednjih stranica romana samozatajno pripovjedačko *mi*, sukladno nekadašnjem znanstvenom modelu ili stavu neutralnog kroničara, objašnjava neočekivano – oslanjajući se na

¹⁵ Vergeriju će kasnije, zbog njemu svojstvene satire, biti pripisan spis za koji se govorilo da ga je napisao veći luteran od Luthera. Međutim, *Razgovaranje među papistu i jedan luteran* napisao je Vlačić. Usp. ZS 2, 90–94.

¹⁶ Da je riječ o posjetu koji se zaista dogodio, a ne o fikciji potvrdila mi je pišćeva supruga Laura Tomizza u razgovoru vođenom u Trstu u svibnju 2017.

psihoanalizu, no posve u skladu s tršćanskom književnošću od Sveva i Sabe sve do suvremenika.

O razvoju događaja nakon Vergerijeve smrti u Kopru i u Istri svjedoči *Epilog* romana. U Kopar dolazi Antonio Elio, sada pulski biskup, grupa vjernika baca "heretičke" kosti drugog Petrovog brata Giambattiste u more, zbog čega će Koprani dobiti crnohumorni nadimak 'nmegavescovi' – "oni koji utapaju biskupe" (ZS 2: 177). Vergerijev pranećak Aurelio doživjet će još jedan inkvizitorski proces i skončati u doživotnom venecijanskom zatvoru. U jeku su inkvizitorski procesi, osvete, protureformacijska obnova. Veronski biskup, mletački plemić Agostino Valier, slijedeći upute kardinala Karla Boromejskog za obnovu crkve i na "toj njemačkoj granici", kako ju je bio označio Vergerije, upravo je takve reforme kanio provesti pedeset godina ranije. Valier tako zalazi i u sela kontinentalne Istre i dospijeva tako u pripovjedačevu ili, kako stoji u tekstu: "moju¹⁷ Materadu [gdje] ulazi da baci pogled po crkvi i zatim, a da to nije ni znao, ide ravno prema hrastovu panju kraj oltara na kojem je petoga kolovoza sjedila Bogorodica sva obijeljena snijegom" (ZS 2: 187). Vergerijev nasljednik Valier ne susreće, poput svog prethodnika, europske carice, plemkinje i kultivirane žene; u istarskim selima žive tada samo nesretne Fumice, Tonice i Katice koje "nemaju lica, one su samo žene s mnogo djece", a iz kuća odnosno lokalnih župnih dvorova tjeraju ih oni što su na koparskom sudu bili "onoliko zaslužni oprosta koliko su [bili] iskreniji u odbacivanju družica" (ZS 2: 190). Vergerije je dobro znao da povijest, kao i život, napreduje više zbog stvari koje se ne uspijevaju ostvariti, nego zbog onih koje se doista i dogode. Tvrdoglav, uporan, razdiran i naposljetku pobunjen, bio je započeo svoju službu kao papin legat, ali je upoznavši protestante i njihovu kritiku Rima postupno i sam postajao sve kritičniji i završio kao neumoran borac za pravedniju Crkvu. Pomagao je i podržavao slabije od sebe (Trubara) čiji je jezik znao, i nastojao potpomoći intelektualni rast i napredak slavenske zajednice. Njegova putovanja po šesnaestostoljetnoj Europi opisana su uzdržano, bez uživanja i empatije, u duhu dužnosti kroničara koji se ne smije previše udubiti u peripetije lika kojeg slijedi, ne smije se predugo zaustaviti ni na jednoj epizodi. Pritom se vrlo često navode sintagme poput: "sada bi nas to odvuklo dalje", "uskoro ćemo objasniti", "u naše ruke je dospjelo", "zadovoljit ćemo se da primijetimo" ili pak uzdržano "čini nam se", tamo gdje nije bilo čvrstih dokaza za neku pretpostavku. Oslonac su bili dokumenti iz arhivskih kutija, pisma, presude, iz kojih se priča razvija kao tkanje mogućih situacija, a ne kao dokazni materijal u kakvom sudskom procesu, ili pak kriminalističkoj istrazi.

Kako bi se što zornije prikazala Vergerijeva putovanja, prilažem ovom radu geografsku kartu na kojoj su označeni gradovi koje je on za života posjetio i u

¹⁷ Ponovna potvrda povratka pripovjedačeva prvog lica.

kojima je boravio. Ne smije se pritom zaboraviti na koji se način u njegovom stoljeću putovalo. Imao je dva brata biskupa, sestre, nećake i pranećake, poznao je i raspravljao s crkvenim i svjetovnim velikodostojnicima, papama, duždevima, kraljevima, knezovima i vojvodama, piscima i znanstvenicima. Među njegovim poznanstvima i vezama nisu nedostajale ni žene: testament supruge iz mletačke obitelji Contarini je prvi originalni dokument koji se podastire čitatelju, vodio je zatim prepisku s pjesnikinjom Vittoriom Colonnom, upoznao bečku caricu, Renatu od Francuske, pa Margheritu od Navarre, Camillu Valenti iz Mantove, plemenitašice, redovnice. Iz dokumenata je vidljivo da se pod stare dane kanio pomno oženiti, no to se nije ostvarilo. Iz opsežne bibliografije djela Petra Pavla Vergerija (pedesetak tiskanih radova) kojom započinje *Bibliografska bilješka* na kraju Druge knjige (ZS 2: 191) samo je njih nekoliko citirano u pojedinim poglavljima, uglavnom onih koji su bili predmetom progona inkvizicije. Prigodom rekonstrukcije lika toga Istranina s granice opaža se kako se njegova životna nit ispreplela s pripovjedačevom, pa je stoga "četiri stotine godina kasnije" odabrana prikladnija narativna forma koja čuva izgovorenu živu riječ pojedinih likova zapisanu i sačuvanu u arhivskom dokumentu. Tako zapisane riječi, a tu su oni čitatelji koji djelo mogu čitati u originalu svakako u prednosti, mogu dočarati i pripadajući ton i jačinu, kao i izraz lica i kretnje onoga tko ih izgovara. Bio je to odabir pisca, dramaturga i scenarista.

RAZGOVOR S KNJIŽEVNIM LIKOM *IN FIERI*

Romanu o koparskom biskupu koji je, kako je navedeno, bio objavljen 1984. godine, prethodio je jedan imaginarni intervju s književnim likom u nastajanju, *in fieri*, u ovom slučaju protagonistom Petrom Pavlom Vergerijem Mlađim. Razgovor je objavljen u časopisu *Panorama* Zajednice Talijana u Rijeci a 'vodila' ga je Nelida Milani, sveučilišna profesorica iz Pule i Tomizzina prijateljica (Milani 1983: 28–31). U opsežnom zapisu intervjua koji se 'dogodio' u tršćanskoj povijesnoj kavani *Tommaseo* smještenoj na obali uz grčku pravoslavnu crkvu svetog Nikole, sugovornica spominje Fulvia Tomizzu koji već prilično dugo 'ugošćuje' biskupa Vergerija u Trstu, pa je ljubazno posredovao da se razgovor ostvari. U odgovorima na pitanja biskup objašnjava kako su nastale njegove nevolje u razdoblju između 1532. i 1536. godine: dogodilo se to zbog zavisti i zbog raznoraznih ogovaranja i objeda, zbog čega mu je najprije dodijeljena periferna biskupija u Modrušu a odmah zatim u Kopru, što je bilo nedostojno njegova ugleda. Čini se da je nekima zasmetao način na koji se on s velikim marom počeo boriti protiv različitih pojava protestantizma prispjelih do Trsta, istarskog Pirana, pa čak i do Dalmacije. Moglo bi se reći da su ga, s jedne strane, i ti zli jezici natjerali da se okrene protestantizmu nakon kongregacije u Wormsu i Re-

gensburgu 1540. i 1541. Kad se vratio u Kopar s namjerom da provede duhovnu obnovu koja je trebala imati uporište u učenju starih crkvenih otaca, pokušavao je ispravljati zastranjenja, odvrćati vjernike od praznovjerja, zataškavati skandale zbog konkubinata i očinstva svećenika koji su u to vrijeme postali svakodnevnici. Želio je iskorijeniti neopravdane idolatrije svetaca, koje su svećenicima donosile znatne materijalne koristi. No, ta su njegova nastojanja urodila prvom prijavom za herezu upućenom 1544. u Mletke iz koparskog samostana sv. Ane. To je bio razlog zbog kojeg se morao skloniti u Mantovu kod kardinala Ettorea Gonzage odakle je otišao na koncil u Trento, gdje mu nisu dozvolili da sudjeluje u njegovu radu i gdje je ubrzo shvatio da je izopćen. Koncil, koji je on sam toliko zagovarao, pretvorio se bio u dotad neviđen razdor unutar crkvene zajednice koja je, prema Vergerijevom mišljenju, tad bila nepovratno korumpirana zato što je bila vođena u skladu s načelima politike i svjetovnih odnosa. Priznao da ga je Luther zanimalo kao osoba i da je u njemu prepoznao neobičan, uznemirujući duh, rođen zato da povede vjernike u pravcu posve različitom od ostalih, a isto je o njemu mislio i Matija Vlačić. Pa i sam se Vergerije zapitao nije li njegov osobni put prema istini započeo nakon susreta s Lutherom. Kad su optužbe protiv njega postale glasnije i žešće, nije mu bilo teško da ih pobije, ali je u tom času začuo unutarnji glas: "ne pobijaj Petre Pavle, nemoj se odreći istine koju si upoznao, ti si slobodan, možeš ići kamo želiš, širok je svijet; pošuj više Božju čast nego ugodnosti svijeta. Ne odreci se Krista da se on ne bi odrekao tebe" (Milani 1983: 29). Objasnio je da je otišao ili, kako su neki smatrali, pobjegao u Švicarsku zbog najozbiljnije opasnosti po vlastiti život, premda uvjeren da nije riskirao lomaču ili utapljanje u Mletačkoj laguni, što se dogodilo nesretnom fra Baldu Lupetini. Jer, ponovio je, u opasnosti nije bio njegov život nego njegova duša, pa je zbog toga odabrao egzil, "jer onaj koji trampa malo slobode za malo sigurnosti na koncu izgubi i jedno i drugo" (*isto*). Već za vrijeme službovanja u Istri promovirao je slavensku kulturu, njegova je bila pobuda da Trubar, zajedno s Konzulom Istraninom i Juričićem počne prevoditi Bibliju na pučki jezik i da se kasnije i katekizmi tiskaju glagoljicom i ćirilicom, jer je temelj evangelizacije bio da puk dobije u ruke *Sveto pismo* na jeziku koji razumije. Pritom Lutherovo učenje nije bilo novost, ono je prema Vergeriju bilo "staro koliko je staro i kršćanstvo" (*isto*), a i njegova je namjera bila povratak tim prvotnim načelima. Jedno od posljednjih pitanja bilo je kako se Vergerije osjeća u Trstu i što misli o "F. T.-u" (Fulviju Tomizzu). Odgovor glasi:

S F. T.-om sam uspostavio osobni, profesionalni, psihološki i kulturni odnos. On je Istranin kao i ja i dosljedan gospodin časnog života, dobre pameti i dobra duha. Ponekad mu nisam po volji, ali zapravo mislim da međusobno nalikujemo više no što on misli. Zanimljivo je kako se različite povijesne zbilje ostvaruju u sličnim koreografijama. Izgleda mi da su scene koje

se nameću današnjem piscu vječne, neiscrpane, da se ponavljaju uvijek na isti način, s određenim ulogama. Dovoljan je potez pera da stoljeća nestanu i da na listu papira ostanu slični ljudi, jučerašnji i današnji, nesigurni između dobra i zla, nerijetko izdajnici samih sebe. Okuplja nas, premda uz nepomirljive razlike u temperamentu i uvjetima u koje nas je postavila sudbina, želja za svjedočenjem o onome što vidimo, premda to naše svjedočenje može biti neugodno i obrnuti se protiv nas samih. [...] Očekujem da naposljetku budem napokon rehabilitiran i oslobođen optužbi zbog kojih sam mnogo trpio, da zaslužim razumijevanje i poštovanje [F. T.-ovih] suvremenika. [...] U dobrim sam rukama. (Isto: 31)

ČITANJE BIBLIJE U ISTARSKOM VINOGRADU

Nakon opsežnog romana o Vergeriju, Tomizza je 1987. objavio još jedno povijesno djelo smješteno u Istru, na kojem je radio i kojem se vraćao u razdoblju od cijelog desetljeća: *Quando Dio uscì di chiesa. Vita e fede in un borgo istriano del Cinquecento*. Preveo ga je na hrvatski Mate Maras dvije godine kasnije pod naslovom *Kada je Bog napustio crkvu. Život i vjera u jednom istarskom trgovištu u 16. stoljeću*.¹⁸ Tomizza će u svojoj, dijelom, testamentarnoj knjizi *Dalmatinski san* otkriti kako je nastajala njegova osobna rekonstrukcija mikropovijesti:

Mislim da za intelektualca ne postoji veće zadovoljstvo od posjeta kraju ocrtanom u sjećanju preciznim, ali uvijek nepostojanim i približnim naznakama što ih pruža čitanje. Nije bitno je li je izvor koji nam ga opisuje neki ep ili skup kartušina nagomilanih tokom kakvog sudskog procesa. Okvir zbivanja koje nas je ponijelo, koji ga obilježava, koji se s njime pomišao, tvoreći njegove čvrste točke, dar je nekog mjesta u svijetu otetog od zaborava. Provjera nudi usporedbu između autorova ili protagonistova opisa i osobne predodžbe stvorene u našoj imaginaciji. (Tomizza 2002: 120)¹⁹

Putokaz je stoga bibliografija na kraju knjige *Kada je Bog napustio crkvu*: spisi iz Državnog arhiva u Veneciji, Carlo De Franceschi o Istri, Vodnjanski statut, knjige sjećanja na Istru, Pulu, Vodnjan i dr. Istarsko trgovište, odnosno mjesto radnje je Vodnjan, gradić u koji je nekoć posjedovao i vlastiti jezik, istroromanski *dignanese* koji je s lingvističkog stanovišta opisao talijanist Pavao Tekavčić.²⁰ Protagonisti su pojedinci, krivovjerci, navedeni imenom i prezimenom, a događaji isprepleteni u trajanju od preko tri desetljeća, s početkom 1569. Tomizza je u maniri nove povijesti, koja je u vrijeme njegovih istraživanja dala sjajne rezultate u Francuskoj i Italiji, pošao od po-

¹⁸ Prevoditelj je prošli svršeni oblik talijanskog glagola *uscire* = 'izaći' iz naslova preveo perfektom glagola *napustiti*, što smatram dobrim rješenjem.

¹⁹ Prijevod je dijelom modificiran.

²⁰ Usp. Tekavčić, Pavao. *Današnji istroromanski vodnjanski dijalekti* [doktorska disertacija], Zagreb, vlastita naklada, 1963.

vijesnih vrela, u prvom redu od časopisa *Atti della Società istriana di archeologia e storia patria* tiskanog u Poreču početkom 20. stoljeća, koji je sadržavao zapise, građu o ljudima i događajima iz 16. stoljeća. Na tragu tih zapisa Tomizza je pokušao, kako je rekao, postati "čovjekom onoga doba" (Tomizza 1989b: 6) u čemu, naravno, nije uspio, ali se svakako tome uspio približiti. Za književnog povjesničara i filologa indikativno je i važno njegovo priznanje da je sav upravni govor u knjizi autentičan, odnosno da je preuzet iz povijesnih vrela te stoga nije rezultat mašte i plod fikcije. Izmaštan i fikcionalan je povezujući sloj, narativno tkanje u kojem "istiniti", "stvarni" dijalozi i monolozi figuriraju poput inkrustacija. Likovi svećenika (a tu se prisjećamo jednog od najboljih Tomizzinih likova, crkvenjaka Martina Kruxicha iz *Boljeg života*) najčešće su figure svjetovnog a ne svetog svjetonazora, pa su tako nerijetko i sami grešnici, a većina njih nije osuđivala niti se žestila na heretike. Rijetki su tada bili potkazivači, zapisani imenom i prezimenom. Osim opreke svjetovno / sveto, prisutna je i opreka autohtono, domaće / strano. U lijepom istarskom gradiću Vodnjanu živjeli su domaći i doseljenici, većinom katolici, ali i prognani pravoslavci grčkog i ciparskog porijekla, zatim Morlaci i Dalmatinci, pa opet Grci iz Famaguste, dospjeli u Istru preko Venecije i naposljetku jedan jedini Židov pa se tako ondje nalazio i najmanji geto na svijetu! Tomizzi je to trgovište bilo već poznato iz proučavanja što ih je bio obavio istražujući životne okolnosti i povijesni kontekst biskupa Vergerija, a valja spomenuti da je upravo Vodnjan smatrao najautentičnijim urbanim središtem u cijeloj Istri. Ono je na idealan način predstavljalo cijeli poluotok, ili "poluotočić" kako mu je Tomizza tepao, u svim njegovim aspektima, osim onoga morskog. Raštrkan na plodnom tlu i po ledinama Vodnjan je bilo nemoguće otkriti do kraja, moglo ga se upoznavati postupno, kao staru ljubav, ili kao sigurno prijateljstvo. Tomizza je bio iznimno vezan za Vodnjan i zato što je bio rođen u selu bez crkve, odnosno, kako je bio zapisao, bez povijesti.

Rigorozan kakav je bio, Tomizza nije sebe pošteđio još jednog pitanja o uzrocima svoga interesa za taj problem; upitao se, naime, bi li se tako strastveno zainteresirao za nerazrješiv niz procesa zbog luteranstva da su se oni odnosili na neko drugo istarsko mjesto? Ili, konkretnije, jesu li se težnje ka osobnom oslobađanju, kolektivnoj emancipaciji i javnoj pravdi razgorjele u dušama dvadesetak sitnih mjesnih obrtnika, njihova ustrajnost u promicanju i širenju novih ideja i hrabrost pri njihovoj obrani mogle dogoditi u nekom drugom mjestu? Autorov odgovor može se naći u ogledu o Vodnjanu u knjizi *U zaleđu Trsta (Alle spalle di Trieste)*, Tomizza 2000: 167–173), i ne čudi što je negativan. Tomizza je, naime, bio uvjeren da je upravo Vodnjan bio *locus, mjesto* gdje su napredne, ili jednostavno drukčije ideje imale uspjeha, ondje su mogle opstati i biti branjene, jer ih je pronosila i branila klasa radnika kakvi su bili tkači, kame-noresci, postolari, krznari, redom oni isti protagonisti

procesâ koji su protiv njih vođeni.²¹ Spontano povezani s poljodjelicima, ljudima tog najstarijeg zanimanja na svijetu, ti su obrtnici – svi nepismeni – slušali i upijali u ono vrijeme zabranjeno čitanje *Biblije* u vinogradu. Tomizza tu sliku smatra jedinstvenom, bez prethodnica i bez sljedbenica, dostojnom da su je na svojim platnima mogli zaustaviti jedan Bosch ili Dürer. Jesu li ta tajna okupljanja “pod vijencima vinove loze” u “jednom selu, jedva unutar granica Italije, kad su neki ljudi unijeli evanđelje u jedan stari vinograd i obazrivo ga čitali” (Tomizza 1989b: 19) bila slučajna? Zanimljivo se pritom prisjetiti se da je Papa Leon X. svoju optužbu protiv Luthera započeo ovim riječima: “Ustani, o Gospodine, i sudi u ovom prieporu: vepar je provalio u tvoj vinograd!” (*Isto*). Vrijednost koja se pripisivala pisanoj riječi, smatrao je Tomizza, proizlazila je iz analfabetizma tih ljudi, odnosno njihove usredotočenosti na usmeno, što je potom izazivalo “lom savjesti” i priklanjanje protestantizmu. Radilo se o osamljenoj pobuni koja je trajala tridesetak godina, o promišljanju novih ideja i njihova sadržaja. Jedno selo u Istri i njegovi stanovnici postali su paradigma spoznaje *novog*, paradigma hrabrosti promišljanja onoga što je do tada bilo dogma. Protagonist ovog dokumentarnog i dokumentiranog romana je kolektivitet oformljen unutar malog istarskog trgovišta, grupa ljudi koja je imala hrabrosti prihvatiti takozvano “zlo došlo sa sjevera”, odnosno različitost na koju je ondašnja službena crkvena doktrina gledala i osuđivala je kao herezu. Tomizza s velikom simpatijom rekonstruirala likove heretika, laika i svećenika, označavajući ih često kao “popove veseljake”, zapravo očeve i djedove brojne seoske djece. Fra Baldo Lupetina iz Labina, pripadnici obitelji grčkog podrijetla Callegaro iz Vodnjana, ili anonimni sljedbenici – svi uživaju empatiju kroničara. Alteritet je najčešće generirao sukob, a sukob dovodio do sankcija, do procesa i surovih kazni.

Petnaest godina nakon objavljivanja ovog romana, Fulvio Tomizza se – pišući ogleđ o čudesnom gradiću Vodnjanu – upitao bi li njegova egzistencija bila drugačija da se, umjesto u Juricanima, u župi Materada u zapadnoj Istri, rodio upravo u tom istarskom mjestu deset kilometara udaljenom od Pule. Napisao je kako ne zna bi li bio sretniji, ali bi se svakako osjećao manje osamljenim (mislio je pritom na kompaktnost mjesta, župe) suprotstavljajući se životnim nepoznanicama. Te nepoznanice života u Istri – a protestantizam je, kako pokazuju Tomizzini romani, bio jedna od ključnih – nikada nisu bile ni malobrojne ni jednostavne, no moguće je da su upravo ti nerazmrsivi slojevi povijesnih neđača pomogli kulturnoj i civilizacijskoj razmjeni i današnjem razumijevanju u Istri između nekada nepomirljivih alteriteta.

²¹ No, protestantizam se širio u ono vrijeme po cijeloj Istri, osobito u Labinu, zavičaju Matije Vlačića Ilirika (Tomizza, 1989b, str. 83).

LITERATURA

- Biblija*. 1968. Stari i Novi zavjet. Preveli Silvije Grubišić, Filibert Gas i Ljudevit Rupčić. Zagreb: Stvarnost.
- Bratulić, Josip. 1992. “Glagoljaštvo i protestantizam”. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 27 (27), str. 231–235.
- Bratulić, Josip. 1980. “Predgovor”. U: Mirković, Mijo, *Matija Vlačić Ilirik*, I, Pula; Rijeka: Čakavski sabor; Istarska naklada; Otokar Keršovani; Liburnija; Edit, str. 7–20.
- Camuffo, Pericle. 2014. “‘Per quella magica sintonia instauratasi tra noi due’”. Gino Brazzoduro e Fulvio Tomizza”. U: *Rileggendo Fulvio Tomizza*. Ur. Deganutti, Marianna. Rim: Aracne, str. 47–63.
- Comba, Emilio. 1895–1897. *I nostri protestanti*. Firenze: Claudiana.
- Da Rin, Adriana. 2002. “La lingua della ‘Finzione di Maria’ di Fulvio Tomizza”. *Studi novecenteschi*, 29 (63–64), str. 309–337.
- Damianaki, Chrysa; Procaccioli, Paolo; Romano, Angelo (ur.). 2005. *Il Rinascimento italiano di fronte alla Riforma: letteratura e arte*. Manziara: Vecchiarelli.
- Da Rin, Adriana. 2002. “La lingua della ‘Finzione di Maria’ di Fulvio Tomizza”. *Studi novecenteschi*. 29 (63–64), str. 309–337.
- Iovinelli, Alessandro. 2004. *L'autore e il personaggio. L'opera meta biografica nella narrativa italiana degli ultimi trent'anni*. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Jacobson Schutte, Anne. 1988. *Pier Paolo Vergerio e la Riforma a Venezia, 1498–1549*. Prevele Virginia Cappelletti i Anna Maria Fabbrini. Rim: Il Velro.
- Jacobson Schutte, Anne. 2014. “Tradurre Tomizza”. U: *Rileggendo Fulvio Tomizza*. Ur. Deganutti, Marianna. Rim: Aracne, str. 315–321.
- Latini, Brunetto. 1917. *I libri naturali del “Tesoro”*. Firenze: Felice Le Monnier.
- Maras, Mate. 2014. “D'improvviso, a bruciapelo”. U: *Rileggendo Fulvio Tomizza*. Ur. Deganutti, Marianna. Rim: Aracne, str. 307–313.
- Maroević, Tonko. 2001. “Heretici i bjegunci. Prelaženje doktrinarnih i fizičkih granica u opusu Fulvija Tomizza”. U: *Tomizza i mi – susreti uz granicu*. Ur. Neda Fanuko. Umag: Pučko otvorenu učilište “Ante Babić”, str. 86–92.
- Martelli, Claudio H. 2008. *Frontiere religiose a Trieste e nell'istria del '500 – La figura del vescovo Vergerio e il romanzo “Il male viene dal Nord”*. *Forum Tomizza*, Trieste 2005–2007, Ur. Patrizia Vascotto. Trst: Hammerle, str. 21–24.
- Milani, Nelida. 1983. “Intervista immaginaria con Pietro Paolo Vergerio il giovane”. *Panorama*, 33 (6), str. 28–31.
- Mirković, Mijo. 1980. *Matija Vlačić Ilirik*, I-II. Pula; Rijeka: Čakavski sabor; Istarska naklada; Otokar Keršovani; Liburnija; Edit.
- Nadel, Ira Bruce. 1984. *Biography. Fiction, Fact and Form*. London: The MacMillan Press.
- Nižić, Živko. 1999. *Istarske i dalmatinske teme. Temi istriani e dalmati*. Rijeka: Edit.
- Nižić, Živko. 2014. “Pier Paolo Vergerio il Giovane apostata rinascimentale e Fulvio Tomizza legittimista dell'istirogeocentrismo”. U: *Rileggendo Fulvio Tomizza*. Ur. Deganutti, Marianna. Rim: Aracne, str. 95–115.
- Pech, Andreas. 1995. *De perduellione, crimine maestatis et memoria damnata*. Aachen: Verlag Shaker.
- Tomizza, Fulvio. 1977. *La miglior vita*. Milano: Rizzoli.

Tomizza, Fulvio. 1981. *La finzione di Maria*. Milano: Rizzoli.

Tomizza, Fulvio. 1984. *Il male viene dal Nord*. Il romanzo del vescovo Vergerio. Milano: Mondadori.

Tomizza, Fulvio. 1987. *Quando Dio uscì di chiesa. Vita e fede in un borgo istriano del Cinquecento*. Milano: Mondadori.

Tomizza, Fulvio. 1989a: *Zlo dolazi sa sjevera*. Roman o biskupu Vergeriju. 1; 2. Preveo Mate Maras. Pula: Istarska književna kolonija Grozd.

Tomizza, Fulvio. 1989b: *Kad je Bog napustio crkvu*. Život i vjera u jednom istarskom trgovištu u 16. stoljeću. Preveo Mate Maras. Pula: Istarska književna kolonija Grozd.

Tomizza, Fulvio. 1989c *L'ereditiera veneziana*. Milano: Bompiani.

Tomizza, Fulvio. 1990. *Fughe incrociate*. Milano: Bompiani.

Tomizza, Fulvio. 1992: *Destino di frontiera*. Dialogo con Riccardo Ferrante. Genova: Marietti.

Tomizza, Fulvio. 1994. *L'abate Roys e il fatto ineliminabile*. Milano: Bompiani.

Tomizza, Fulvio. 2000: *Alle spalle di Trieste*. Milano: Bompiani.

Tomizza, Fulvio. 2002. *Dalmatinski san*. preveo Dean Trdak. Umag: Pučko otvoreno učilište "Ante Babić".

Tomizza, Fulvio. 2009. *Le mie estati letterarie*. Venezia: Marsilio.

SUMMARY

THE OTHER AT THE NORTH-EASTERN BORDER OF ITALIAN LITERATURE

Pietro Paolo Vergerio, Jr (Petar Pavao Vergerije, ml), was born to a nobleman's family in Koper (Capodistria) in 1498. He studied law in Padua and served for a while as a justice in the Venetian Republic before entering a church service. As a bishop of Capodistria he was drawn to the Reformation, and after dedicating himself to the study of their writings, he adopted Luther's reformation teachings and joined the Protestants. He was then tried and banished from the order at the Council of Trent, upon which he continued to work with his brother Giovanni, the bishop of Pola, until 1549, when he had to leave Istria and seek refuge in the Swiss canton of Graubünden. From 1533 we find him in Tübingen, Germany, where he is a man of confidence of the Duke of Württemberg, publishes works in the Protestant spirit and collaborates with Primož Trubar. He died there in 1565. Fulvio Tomizza (1935-1999), himself a native of Istria and Trieste, and writer at the north-eastern border of Italian literature, published extensive research on Vergerio as a man of the border in the context of tremendous changes occurring in sixteenth-century Europe, bearing in mind political, social and cultural changes he had witnessed in Istria and its borders after the Second World War. Tomizza created a singu-

lar literary character, whose words are taken verbatim from the documents that he had excavated from numerous European archives and incorporated into his work *Il male viene dal Nord* (Evil Comes from the North, 1984), a historical novel about the Reformation, whose quincennial we are currently marking in 2017, concerning the people from the border and a history suffered to play out in motions and returns in the spirit of Giambattista Vico's philosophy.

Key words: Italian twentieth-century historical novel, archive as character's discourse, Vergerio, Jr., Reformation, Counterreformation, Italian-Slav border

RIASSUNTO

L'ALTRO SUL CONFINE NORDORIENTALE DELLA LETTERATURA ITALIANA

Il personaggio storico Pietro Paolo Vergerio il Giovane, appartenente a una nobile famiglia capodistriana, è nato nel 1498. Ha studiato legge all'università di Padova ed esercitato la professione di giudice a Venezia fino a quando, restando vedovo, si è posto al servizio della Chiesa cattolica. Vescovo a Capodistria, si è avvicinato al movimento luterano e, dopo aver studiato i loro atti e documenti, ha approvato la Riforma e il protestantesimo.

Condannato ed escluso dall'ordine al concilio di Trento, ha continuato la sua attività assieme al fratello Giovanni fino al 1549, quando ha dovuto lasciare l'Istria per riparare in Svizzera, nel cantone Grigioni. Nel 1553 si è trasferito in Germania, a Tubinga, dove ha lavorato per il duca di Württemberg pubblicando diverse opere nello spirito protestante, collaborando con lo sloveno Primož Trubar. È scomparso in quella città nel 1565. Lo scrittore istriano e triestino Fulvio Tomizza (1935-1999), anche lui uomo di confine, ha condotto minute ricerche su Vergerio nel contesto dei grandi cambiamenti avvenuti in Europa nel Cinquecento, avendo in mente i cambiamenti politici, sociali e morali di cui è stato testimone in Istria e ai suoi confini dopo la seconda guerra mondiale. Ha creato un peculiare personaggio letterario le cui espressioni verbali sono citazioni testuali dai documenti che egli stesso aveva scoperto nei numerosi archivi europei inserendoli poi nel romanzo storico *Il male viene dal Nord* (1984) che tematizza la riforma protestante il cui quinto centenario ricorre nel 2017, la gente del confine e la storia che continua a subire corsi e ricorsi nello spirito della filosofia di Giambattista Vico.

Parole chiave: romanzo storico italiano del Novecento, il materiale d'archivio come discorso dei personaggi, Vergerio il Giovane, Riforma e Controriforma, confine italiano-slavo